

M. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Dissertatie Eindhoven 1997, NEHA-series III XXV; Amsterdam: NEHA, 1997, 367 blz., f52,50, ISBN 90 5742 007 4).

Een van de meest opmerkelijke facetten van de landbouwkundige ontwikkeling van Java in de koloniale tijd was het ontstaan van een technologisch hoogwaardige suikerindustrie met een hoge mechanisatiegraad en een opmerkelijk hoge productiviteit per arbeider of hectare; dit past niet geheel moeiteloos in het stereotiepe beeld van een sterk op goedkope arbeid gebaseerde primaire productie in de koloniale economie en ook niet bij de voorafgaande traditionele suikerproductie op Java op ambachtelijke grondslag. Mevrouw Leidelmeijers intentie is om na te gaan op welke wijze deze verschuiving, van het ambachtelijke naar het technologisch geavanceerde, plaatsvond. Daartoe kiest ze een benaderingswijze die nauw aansluit bij het werk dat sinds enkele jaren wordt gedaan door de groep techniekgeschiedenis aan de Technische universiteit Eindhoven. Bij deze aanpak wordt technische ontwikkeling beschouwd als een breed maatschappelijk proces waarin drie componenten een centrale plaats innemen, te weten diffusie van kennis, selectie van methoden en vernieuwing in de productie. Dit boek, waarop de auteur in 1997 aan de Technische universiteit Eindhoven promoveerde, is globaal chronologisch opgebouwd maar op een dusdanige wijze dat genoemde drie componenten van technologische ontwikkeling in elk tijdvak door middel van *case studies* aan bod komen.

Op een tweetal hoofdstukken van inleidend karakter — Java in vogelvlucht van 1795-1942 en suikerindustrie elders (West-Indië) — volgt een beschouwing over het eerste tijdvak, van de late achttiende eeuw tot aan het cultuurstelsel in 1830. De *case study* hier betreft de diffusie van de uitvindingen van twee geleerden, een succesvolle Nederlander, A. Hartsinck, die over goede contacten beschikte, en een minder succesvolle Fransman, J. G. Gaudin Dutail. Het tweede tijdvak valt samen met het cultuurstelsel op Java, 1830-1870, toen gedwongen leveringen van dorpen aan het gouvernement blijkbaar de technische vooruitgang niet overbodig maakten. Hier gaan de *case studies* over de introductie en verspreiding van vacuümpannen in de suikerfabrieken op Java en de adviezen van de Utrechtse hoogleraar G. J. Mulder (overigens een lastig mens blijkens Leidelmeijers beschrijving) inzake nieuwe chemische procédés en de 'ideale' suikerpers uitgebracht aan het ministerie van koloniën. De derde periode bestrijkt de jaren van de afschaffing van het cultuurstelsel, althans wat suiker betreft, in 1870 tot de eeuwwisseling. De proefstations, die in de jaren twintig faam zouden verwerven vanwege de daar uitgeteste hoogproductieve variëteiten, dienen in dit tijdvak als *case study* van technologische ontwikkeling.

In haar conclusie rekent Leidelmeijer af met de geijkte opvatting in de historiografie die luidt dat de suikerindustrie op Java aanvankelijk te lijden had onder een technologische achterstand die echter snel werd ingehaald door de inspanningen na de suiker crisis van 1884. Volgens Leidelmeijer was er geen sprake van een radicale verandering na 1884 maar eerder van een geleidelijke technische vooruitgang die begon met de overschakeling op Westerse productiemethoden, in plaats van de traditionele Chinese methoden, in de vroege negentiende eeuw.

Het 'nieuwe' beeld van de technologische ontwikkeling van de suikerindustrie op Java is met de nodige overtuiging overgebracht. Desalniettemin zijn enkele kritische kanttekeningen bij dit betoog op hun plaats. Allereerst op methodologisch vlak: het betoog staat of valt met de representativiteit van de gekozen *case studies*. Is het mogelijk om vanuit de hier genoemde studies te generaliseren naar de gehele bedrijfstak? Bovendien wekt het bevreemding dat het bronnenmateriaal zo eenzijdig samengesteld is; de auteur heeft zelfs nadrukkelijk ervan afgezien om bedrijfsarchieven te raadplegen. En dat bij een bedrijfstak waar het particuliere kapitaal, in elk geval vanaf 1870 en eigenlijk voor een belangrijk deel reeds daarvoor, het voor-

touw nam. Wellicht zijn dit keuzes die noodzakelijk waren om überhaupt het proefschrift binnen de toegemeten tijd te voltooien, maar het blijft een kwestie van prioriteiten bij de inrichting van het onderzoek.

Het inleidende overzicht van de suikerindustrie op Java op de lange termijn is, wellicht noodzakelijkerwijs, globaal gehouden maar doet niet geheel recht aan de recente historiografie. Zo ontbreekt elke verwijzing naar de discussie over de verschuiving van gouvernementsproductie naar particuliere producenten al vóór de ontmanteling van het cultuurstelsel; hiervoor heeft bijvoorbeeld Houben in 1993 de aandacht gevraagd. Het meest eigenaardige van de suikerindustrie op Java, dat door Knight zo treffend omschreven is als een 'First World factory in a Third World field', had eveneens uitbreider aan bod mogen komen.

Bij de uitvoering heeft Leidelmeijer helaas enkele steken laten vallen. Sommige grafieken (bijvoorbeeld op bladzijde 16 en 41) zijn nagenoeg onleesbaar door een veelvoud aan lijnen en symbolen. De annotatie lijdt onder een contaminatie van twee systemen, het sociaal-wetenschappelijke gebruik om alleen naar auteursnamen en jaartallen (met daarbij behorende paginanummers) te verwijzen aan de ene kant en aan de andere kant het onder historici geliefde systeem om dit soort informatie in eindnoten op te nemen. Bij het eerste systeem is het juist niet nodig om eind- of voetnoten te maken terwijl bij het laatste een extreme beknoptheid in de verwijzingen overbodig wordt. De weergave van titels in de bibliografie vertoont tal van inconsistenties en het is ook ongelukkig om de verschillende afleveringen van de, voor deze studie uiteraard zeer bruikbare reeks bronnenpublicaties genaamd *Changing economy in Indonesia*, als artikelen aan te duiden; het zijn volwaardige boeken. Overigens was het artikel van Knight, waaraan bovengenoemde omschrijving ontleend is, tegen de tijd van de voltooiing van dit proefschrift al in druk verschenen (in: J. Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s* (Amsterdam, 1996)).

Kortom, een dissertatie over een belangrijk en interessant onderwerp, met veel enthousiasme, verve en ambitie geschreven, die een nieuwe visie aankondigt maar ook weleens vragen bij de lezer oproept.

J. Th. Lindblad

H. Schulte Nordholt, *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (Proceedings Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde IV; Leiden: KITLV press, 1997, viii + 371 blz., f50,-, ISBN 90 6718 118 8).

Outward appearances heet de bundel die Henk Schulte Nordholt samenstelde. Het is een intrigerende titel. Op het eerste gezicht verwijst hij naar uiterlijkheden, in dit geval naar modeverschijnselen in Nederlands-Indië en Indonesië op het gebied van kleding, van monumentale ornamenten en van de opmars van bijvoorbeeld de gloeilamp voor huishoudelijk gebruik. In feite gaat de bundel niet over modes op zich, maar over de symbolische betekenis van modeverschijnselen.

De bundel opent na een boeiende inleiding van Schulte Nordholt met een overtuigend stuk van Kees van Dijk over de politieke en sociale betekenis van bijvoorbeeld de overgang van de naakte tors naar de bekleding ervan met blouse of hemd. Ook de schoen is van belang; wanneer gingen inheemse mensen schoenen dragen; wat betekende de schoen voor hun status; hoe beviel het dragen ervan? De overgang van de kleding in de (post-)koloniale periode naar het Indonesië van nu komt eveneens aan de orde, met aandacht voor de arabisering danwei islamisering van de mode. De wisselwerking tussen de besturende spraakmakers en de vol-